

מבעד למילים: נשים כותבות בעיתונות אורתודוקסית – המקרה של חנה פרומקין סגל

רוני באר-מרקס

תקציר

חנה פרומקין סגל הייתה סופרת עבריה, בת למשפחה של רבנים ותלמידי חכמים מן האורתודוקסיה הליטאית.¹ בשנת תרנ"ח (1898) היא פרסמה נובלה היסטורית בשם "הקדושים" בעיתון האורתודוקסי היהודי שיצא בלונדון. היה זה אירוע חריג באותה עת עקב מיעוט קולות נשים בזירה הציבורית האורתודוקסית.

המאמר מתמקד בנובלה ובנסיבות פרסומה ובוחן את משמעותה התרבותית והחברתית. מבחינת קורות חייה של פרומקין ויצירתה הספרותית מתחוויר תהליך צמיחתה של משכילה עבריה ומחויבותה לאומה היהודית ולזהותה הלאומית. לצד זאת, מבחינת הנובלה מתבררים גם מחויבותה המגדרית ומאמציה לתת מקום לקול הנשי, להחזיר נשים לסיפור ההיסטורי ולהנכיח את תרומתן לחברה. מסרים אלה היו אמנם זהירים ומאופקים, אך העובדה שעיתון אורתודוקסי שימש במה להשמעתם יכולה לשפוך אור נוסף על ההווה האורתודוקסית שהוא ייצג ולאשש את הטענה בדבר ייחודה של האורתודוקסיה הליטאית בקשת התגובות על אתגרי הזמן שנקטה החברה המסורתית.

מילות מפתח: עיתונות עברית, אורתודוקסיה, מגדר, לונדון, מזרח אירופה, הגירה, מסעי הצלב

מבוא

בשנת תרנ"ח (1898) התפרסמה בעיתון היהודי נובלה היסטורית בשם "הקדושים".² הנובלה, שעלילתה התרחשה בוורמיזא בתקופת מסעי הצלב, הייתה עיבוד של סיפור

1 המונח "ליטא" במאמר זה משמש במשמעות התרבותית היהודית המיוחסת לו ולא במשמעות המדינית הגיאוגרפית. על הגדרת המונח בהקשר היהודי ראו: מרדכי זלקין, "לשאלת קיומה של אורתודוקסיה בליטא במאה התשע עשרה", בתוך: יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרוזיגר (עורכים), **אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים**, ירושלים תשס"ו, עמ' 428.

2 האנא פרומקין, "הקדושים", היהודי, שנה ראשונה, גל' 12, 20.1.1898; גל' 13, 27.1.1898; גל' 14, 3.2.1898 (להלן: פרומקין, "הקדושים"). לדיון נרחב בנובלה "הקדושים" כ"היסטוריה שימושית", ראו: Roni Beer Marx, "The Rabbi's Daughter and the Usable Past: Hanna Frumkin Segal Writes History", *Nashim*, 44 (2024), pp. 53–78 (henceforth: Beer Marx, "The Rabbi's Daughter")

באנגלית.³ את הנוסח העברי של הסיפור כתבה סופרת בשם חנה פרומקין. בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים לא פרסמו נשים ממשפחות אורתודוקסיות מאמרי דעה או סיפורת בעיתונות האורתודוקסית כעניין שבשגרה.⁴ משום כך פרסומו של הסיפור מעלה שאלות ותהיות: בראש ובראשונה על זהותה של הכותבת והמסר שביקשה להעביר בדבריה, אבל גם באשר לטעם שמצא עורך העיתון בהבאתם לפני קהל קוראיו; לא פחות מכך גם על משמעות הדבר ביחס לחברה שהעיתון שימש עבורה במה. בבסיס שאלה זו עומדת ההנחה כי קריאה קשובה של עיתון ובחינת הנושאים שהוא מציג, כמו גם בחינת מאפייניהם של המשתתפים בו – הן הקוראים הן הכותבים – יכולה לסייע לא רק בשרטוט דמותו של עיתון אלא גם בשחזור דמותה של החברה שהעיתון פעל בה.⁵

רקע משפחתי

חנה פרומקין נולדה בשנת תרל"ד (1874) בעיירה אלקסוט (היום Aleksotas, פרוור של קובנה) ובחייה הבוגרים חיה לסירוגין בארץ ישראל ובאנגליה. היא הייתה משכילה וסופרת עבריינה, מחויבת למסורת ולהלכה, אך גילתה עניין בלימודי חול. שפת האם שלה הייתה יידיש, אך מגיל צעיר שלטה גם בעברית ובשפות זרות. היא מילאה משימות התואמות את חלוקת התפקידים המגדרית, אך לא היססה לצאת נגדה. פרומקין השאירה אחריה כתבים וחיבורים בעברית: לצד "הקדושים" היא פרסמה מאמר דעה בסוגיית השפה והתרבות העברית,⁶ חיברה ספר זיכרונות⁷ והותירה צרור מכתבים.⁸

- 3 הסיפור "הועתק", כלשונה, מ"שפת בריטית". ראו: פרומקין, "הקדושים", גל' 12, 20.1.1898.
- 4 בכתב העת האורתודוקסי הלבנון שראה אור קרוב לעשרים שנה בירושלים, פריז, מיינץ ולונדון בשנים 1863-1886, אפשר למנות פרסומים של נשים באצבעות יד אחת. ראו על כך: רוני באר מרקס, על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה, ירושלים 2017, עמ' 72-73 (להלן: באר מרקס, על חומות הנייר). בכתב העת האורתודוקסי מוריה (ירושלים, 1910-1915) הופיע פרסום משמעותי אחד שנכתב בידי אישה. ראו: רוני באר מרקס, "אידא בורק: 'מכתבים במקום ציון': השכלה, אורתודוקסיה ומגדר", מסכת (התקבל לפרסום). על כתיבת נשים ראו גם: Rachel Menekin, "The Cracow Bais Yaakov Teachers' Seminary and Sarah Schenirer: A View from a Seminarian's Diary", *Jewish Quarterly Review*, 112, 3 (2022), p. 548.
- 5 באר מרקס, על חומות הנייר, עמ' 34.
- 6 האנא פרומקין, "לונדון", היהודי, שנה ראשונה, גל' 9, 30.12.1897 (להלן: פרומקין, "לונדון").
- 7 כתב היד שמור בארכיון הצינוני המרכזי וצילום שלו נמצא בארכיון פתח תקווה. ראו: יומן חנה לאה סגל (בת פרומקין) על קורות אביה, 003/007/34, חטיבה: פרומקין אריה, ארכיון העיר פתח תקווה (להלן: יומן חנה לאה סגל). בני משפחתה הוציאו את הספר לאור שלושים שנה לאחר מותה. ראו: חנה לאה פרומקין סגל, בראשית פתח תקווה: זכרונות חנה לאה פרומקין סגל על ילדותה בימי ראשית פתח תקווה, תל אביב תשנ"ח (להלן: פרומקין סגל, בראשית פתח תקווה). על ספר הזיכרונות ראו: רוני באר מרקס, "בראשית פתח תקווה" – חנה פרומקין-סגל והמאבק על הזיכרון הציבורי, קתדרה, 189 (תשפ"ו), עמ' 31-50.
- 8 ראו: ארכיון אריה ליב פרומקין בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, V 951 01 01.

הזה יש מקום לילדים בני ב' שנה עד בני ד' שנה.

באזהרה ראו. נאו. כותבים כי בעיר האת מנה לפני שלש שנים האשת מרת לעזינא, והרישה בשמר צותה סך של 210,000 רוב' לבנות בית-מושב וקנים לעברים בעיר ההיא, וסך של 55000 רוב' לקן קימה אשר מירוחו יחלקו בכל שנה: לבית החולים לעברים 30 פרז, לבית התלמוד תורה 30 פרז, עניי לעניים בימי התורף 20 פרז, ומצות לעניים על חג המצות 20 פרז, ועד עתה לא נחתה תעור ליתנה מהעונות הזה, כי מלבד בית החולים אשר קבל סך 208 רוב' 98 קאס. מעט אחת לא קבל עוד שום מוסר כל תמיכה, וגם מושב וקנים פרס נגנה בעיר. האופורוסיים על הצוואה הם קרובי המתה, אספריריא-אונגארן.

לעמבערגל האגודה האנטיסמיטית פה עקבה פרס למחבר אשר יחבר חיון יאמרי אנטיסמיטי. התנאי הראשי הוא שבספרו יונג "ירידה של יהודים בלית כלי שיר".

לעמבערגל המוסר בס"ע מחיון הדת סתאני בצדק, כי בעיר האת כבית-החולים לחולים שאין להם תרופה המסופק לנזירים ויהודים, המהלבד מקומה העיר, יאנסו לפעמים את היהודים החולים להמיר את דתם לפני מותם ומקברים אותם בקבריה הנזירים.

צ ר פ ת.

פאריו נוסרה אגודה פחרים לרב אה ב' הארצה רוסיא וצופה כשרה המפחר, ובקרב יבוא לצרפת להערים הגדולות לחקוק ולהתחקות על דרכי המסחר סחבי החברה הרוסית. ביניהם לא יוכל להמנה יהודי.

בארץ המדושה.

ירושלים התורף קשה מאד, ובהרבה מקומות כשה השלל את הארץ, וכל מקום מקום מים נקא וגולה גלדי עד חוק. זה גופו ירד של רב אשר כפוח לא היה זה עשרים שנה.

ראשון לציון מספר הפועלים סתאני במשומה הוא ק"ך.

אמריקא.

ניו-יארק גם זה הכתה השנאה לישראל שרש, מרת הורון צין הרשע. מרת באכצ המפורסמה למחנה מוכה וביה ספרה קנה לו שם מוכ, היה עתה לקרבן על מוכה השנאה לישראל. האבות הנזירים שנתנוהם החתכו בבית ספרה דרשו ממנה כי תרחיק מבית ספרה את התלמידות העבריות, ומפני שלא מלאה המורה הנכבדה את בקשתם עזבו התלמידות הנזירות את בית הספר.

ניו-יארק לפי החשבון מספר-הגולים שבאו לארץ החדשה נראה, כי בשנת 1897 היה מספר כל הנריס היהודים באו לאמריקא 23000, מעט מאשר בשנה הקודמת שבו היה מספרם 30000. לפי החק פיאנעלמאי באו בשנת 1897 גרים יהודים 1752 ובשנה הקודמת היה שנת

מושב רכני ארם בלתי הבית חישן הווא ולשכני החיצונים.

הבית הווא היה בית שבת תחכמוני, ובית מדרש ליהודים יושבי המקום, אשר מרב ימים כשה בענין עלפה, עד כי לא נוכל עוד לרדת ראשיתו וירי מי סירותיו ובהיותו נפרד וגברל מאד סבתי מושב אחרים, לא חלו בו ידי פראי ארם בימים האלה, בעת אשר בכל מקום מושב היהודים פרעו במ פרעות נוראות וכל מקומות אשר דרכו נגלי היהודים נראו ונכרו על ידי עקבות דם ודם אשר נשפכו בדרך היהודים האלה. שנות מאה אחר מאה היה הבית הזה מקום מושב לרבים נכבדים וגדולים אשר שמשו בקרש איש אחר אחרו, והארו את המקום האפל הווא באור חכמתם הגדולה בכך ריו ומסתרית התורה, ובאיסון רוחם לכל מצוה ומקודה, ועוד איוה שמפחות נאחו שמה עוד מימי עולםם אחרי נפרם חק למרס, יען כי אהבו את המקום חשקם הווא, ולא אבו לחסרו בתשואת ערים ושואן קרית, וגם צעירים אחרים עולי ימים חובאן שמה על ידי הוריהם אשר דאנו לעולםם, או באו מרצון עצמם לשמוע כלמורים ולקחת תורה מפי מורים, כפי אשר יצאו עליהם, לראות חיים על הארפה אשר יוכלו להאריך ולשמוע מכל משמר את אמונתם הפתורה, או לתת נפשם כפרה, ולחיות אסיתתת ברמי לבם, זה היה נורר עבדי ח' אלה, וזאת כל משאח נפשם בימים האלה וברור הווא.

המסורר הצעיר ארי הצננו שירתו כראש המסורר, היה אחד התלמידים האלה סעת חיותו בן עשר שנים, וזה עתה נכסף נכסף לשוב לבית הוריו, ועיר מולדתו וזאוסם, לראות את אמו האלמנה, ולקחת בכרתה ליום שמחת לבו, (כבוא בכרת את בה אחד סטוריו), ואחרי כן שוב לאורסוה ולשבת בסמסן שאנן ובוסה זה, או בכמסן אחר כאשר יוכיחו לו חוסן והמקרה.

על שכמו נשא הצעיר הזה ולקום וצערות הצעים, ובהיותו משופט בהמן שרעפיו בעת אשר זלחה עיוו רוח השילה, נשא עניו מעט ותצננה המצננה סעל ראשו, לקום מאירים — אשר אך אם ראינו אותם פעם אחת, יסבחו לבנו אליהם בבחבלי קסם, בתנחם המסדק עליהם — נראו לעינים, כי הציקו חכמה ויקרת נפש כאחד, רוח על גוואן רחף על רום סעוה, ויגרשו סמנו כח סדך ויפלות רוח, אשר היו אות קלון על פני היהודים ויפני הצירים בימים האלה, מפחר חמת המציר והמציק.

עוד יבא.

שדרי תשובה

לאחר סן השמיטם במאנאקומס דסין, מה גרית בנאנו לייב עם האוראעליס הסטניני, סרם חרע כי הוא אינו משיע על קולאיו אלא שמוט שמוט סמס, ומחנכיהו לציין קא רח לעשות את לקוראיו, ותועילו כל רביו סמס וסמס להשיבו סדרו שחום סוכר ליל בה, כי בסמס שיש חסדן בוס אן חוששן לרבים של פעם, ואחרי כי האוראעליס קרש הווא להאוראדורקאס האכזביות, הווא בעיטתם

1896 רב סספרס, כי באו 2480 יהודים גרים. סן הסספר של 1752 שבאו לפלא-דעליא בשנת 1897 נשארו רק 850 בסי-לארעליא והמור נפדו בארץ אמעריקא בערים שונות. הנזירים מנהלים בחלוקה זאת: 132 מארץ אשכנז, 42 מברושניא, 102 מארצות שונות באירופא, 1476 מרוסיה ופולין; 658 איש מחותים מבני עשרים, 457 ילדים מחותים מבן עשר שנה.

המרושים.

ספור, יסודות ברבני ימי הדרוסה לישראל באשכנז, [תחקק משפח ברישנית].

שישי תכל על אביב הניע,

— כאל מרל על התרים —

בכנף הומיר שחקו השמיע,

בעשוף פרחים את הכרים.

ועוד מטרומס פרס ויפיע,

— האח! מה גדלה שסחת —

כי פרס קין וכשר וידיע,

תחיו לי אז אהובתי.

האח עמינה! גם כי את,

— אישן עני — אם מני תפר,

אור הודך אשר ורעת,

עלי רכבי עד נצח ישר!

האביב יקרם פני תכל, אהובי,

בורי שושנים ופרחים,

אך יענע מזה תכל אהובי,

כשוב שבות יוריים נדחים.

כה שר בקוק נעים וערב איש צעיר לימים, בקסרו על יד חלון בית ישן אחר אשר מרב ימים חשך משחור תארו...

• • •

השמש אך יצאה על הארץ, והצין אור יקרות, שונוי חסר הווריו כצבעים שונים בין עשבות אהו המעופפים בירקק הרוץ. סלעי צורים חשופים ולבנים סוקן, ויערי עצים עבותים כתריו את שפת הרוחין, ובקול המולה נעיסה הלכו שמה ראשם מימיו הזכים והטהורים כתבלת הריקע, ויהיוהו כובב מוזה נגנה השחר אשר אך זה יצא להאיר על הארץ, וסירו קרנים לגרש את החשכה הגדולה הרובצת על פני כל הכבר. גם הויער בכללי השתורים, והבית הישן אשר כמעט נפל למשוואה, גם הם חרשו פניהם, כמו חפצו להרין סוואי כקר ולחריק ברכתם לראש השבע הגריבה אשר חרשה פניהם באורח הווע ססביב, יען כי האביב בכל מקום יפיו אך זה לא כביר התפרק מורועות החורף הנורא, והארץ וכל הוקס, שושני חן וצפירי הוסרה, כולם שרו לכבודו ויקסו פניו בעניעות וקול ענות שסחה.

נפלא גם יפה היה מזה המקום הכבוד והגברל הווא. ערים וחצרים, סגדלים ובתי סלסם, נראו עוד מה וסם למכיר על חופי נהר הרוחין גם באחרית האמת האחת עשרה, בתחקופה אשר נתחלך לרגלי ספרנו זה, אך מה לא היה מקום

"הקדושים" — נובלה בתרגום ובעיבוד האנא (חנה) לאה פרומקין, היהודי, ינואר-פברואר 1898 (בהמשכים)

אבותיה של פרומקין נמנו עם הלמדנים של יהדות ליטא.⁹ אביה, ר' אריה ליב פרומקין (1845-1916), היה רב, סופר, חוקר ומחנך, שבצד השכלתו התורנית רכש גם לימודי חול. הוא נמנה עם קבוצה של רבנים וסופרים אורתודוקסים שפעלו בליטא וגילו דבקות באורח חיים מסורתי לצד נכונות לבחון את תביעותיה של תנועת ההשכלה היהודית באור חיובי. פרומקין, כמו חברים אחרים באותה קבוצה – ובהם הרבנים מרדכי גימפל יפה (1820-1891), מרדכי אליאשברג (1817-1889), אלכסנדר משה לפידות (1819-1906) ושמואל מוהליבר (1824-1898), וכן הסופר יחיאל מיכל פינס (1843-1913) והמו"ל יחיאל ברי"ל (1836-1886) – השתמשו בעיתונות העברית של הזמן, ובעיקר בעיתון האורתודוקסי **הלבנון**, כבמה להעברת מסרים ודעות לשינוי פני המציאות.¹⁰ בעקבות "הסופות בנגב" פעל פרומקין ליישוב נפגעי הפרעות על אדמת ארץ ישראל ואף מימש את הרעיון בעצמו. בשנת תרמ"ב (1882) הוא הגיע לארץ והתיישב בפתח תקווה וכעבור שנתיים, בסתיו תרמ"ד (1883), כשהייתה חנה בת תשע, הצטרפו אליו בני משפחתו.¹¹ ישיבתה של משפחת פרומקין בפתח תקווה נמשכה כעשר שנים בלבד. בשנת תרנ"א (1891) אירעה בבניין הבאר שבמשק שלהם תאונה שבמהלכה קיפחו שני פועלים ערבים את חייהם ופועל שלישי נפצע. סוגיות משפטיות של אשמה ואחריות לאירוע, אילצו אותם לעזוב את הארץ.¹² אריה ליב ברח לאנגליה בשנת תרנ"ג (1893), ושנתיים לאחר מכן הצטרפו אליו בני משפחתו.¹³

מחקרים על משכילות עבריות מצביעים על תרומתו של האב המשכיל להתפתחותן. בשונה מרוב המשכילים העבריים שהצטרפו לתנועת הנאורות במסגרת מרד אישי באב שנתפס כמייצג החברה המסורתית, רכישת ההשכלה הנשית התרחשה בעידודו של אב משכיל ובעזרתו. לטענתה של טובה כהן רוב המשכילות העבריות היו דור שני להשכלה ולימודיהן העבריים התנהלו בחסותו של האב. בעוד רכישת ההשכלה של הגבר המשכיל הייתה מהלך של היפרדות מהמשפחה, אצל המשכילה היה זה מהלך של המשכיות וקשר.

9 על אבותיה, ראו: עמנואל אטקס, **ליטא בירושלים**, ירושלים 1991, עמ' 9.

10 יוסף שלמון, **דת וציונות**, ירושלים 1990, עמ' 98; על קבוצת רבנים זו ועל תרומתו של כתב העת **הלבנון** לגיבושה כמחנה חברתי, ראו: באר מרקס, **על חומות הנייר**, עמ' 156.

11 יומן חנה לאה סגל, עמ' 24. על הקשר בין הפרעות להופעתן של אגודות שעסקו ברכישת קרקעות בארץ ישראל והושטת עזרה למהגרים, ראו: ישראל ברטל ויונתן פרנקל, "מ'חיבת ציון' לציונות: התנועה הלאומית באימפריה הרוסית 1881-1917", בתוך: אלון גל (עורך), **הציונות לאזוריה**, א, ירושלים ובאר שבע תש"ע, עמ' 72-76. ראו גם: רמי יזרעאל, "לביקורת ההיסטוריוגרפיה של שנותיה הראשונות של פתח תקווה", **קתדרה**, 9 (1978), עמ' 107.

12 אליעזר ריבלין, "תולדות הרב אריה ליב פרומקין ז"ל", בתוך: אריה ליב פרומקין, **תולדות חכמי ירושלים**, כרך ד, ירושלים תשכ"ט, עמ' מ-מא; אשמתו הישירה של פרומקין איננה ברורה דיה. ראו דברי בתו: חנה לאה סגל, "תיקונים ומלואים: לתולדות הרב אריה ליב פרומקין ז"ל", בתוך: אריה ליב פרומקין, **תולדות חכמי ירושלים**, ירושלים תשכ"ט, כרך ד, עמ' 91.

13 Beer Marx, "The Rabbi's Daughter", pp. 56

האב המשכיל, בין שהקנה לבתו דעת בעצמו או שכר לה מורה שיעשה זאת במקומו, הביא כמעט בכל המקרים לכך שהבת תהיה דור שני להשכלה עברית.¹⁴ קורות חייה של חנה פרומקין מלמדים שכך היה גם במקרה שלה: אריה ליב פרומקין, הרב והמלומד האורתודוקסי, מילא תפקיד מרכזי בחשיפתה לארון הספרים היהודי ולהשכלה, בין שעשה זאת באופן ישיר ובין שבאופן עקיף. ההעברה הבינ-דורית התקיימה, אפוא, לא רק בקרב חוגי משכילים, אלא גם בקרב משפחות של תלמידי חכמים ולמדנים מחוגי האורתודוקסיה המתונה.¹⁵

קווים לדמותה של משכילה עבריה

השכלתה של חנה פרומקין לא הושגה באמצעות לימודים פורמליים או סדורים, אלא בלמידה א-פורמלית או אוטודידקטית. אמצעי מרכזי ששימש אותה היה האזנה לשיחות של אנשי רוח ולמדנים בסביבתה ולשיעורים שהתקיימו בביתם.¹⁶ מעת לעת היא הצטרפה כשומעת חופשית לשיעורים שניתנו בתלמוד התורה שייסד אביה בפתח תקווה, שם למדה עם הנערים עברית, תנ"ך, תלמוד, ערבית וגרמנית,¹⁷ ונהנתה משיעורים פרטיים שהעניק לה אביה במשותף עם אחיה.¹⁸ גם הספרייה הביתית הייתה עבורה אמצעי העשרה; לצד

14 טובה כהן, קול משלהן: כותבות עבריות מחוץ למסורת התרבותית ובתוכה, ירושלים 2021, עמ' 33 (להלן: כהן, קול משלהן); טובה כהן ושמואל פיינר, קול עלמה עבריה: כתבי נשים משכילות במאה התשע-עשרה, תל אביב 2006 (להלן: כהן ופיינר, קול עלמה עבריה), עמ' 38-39; Tova Cohen, "Portrait of the Maskilah as a Young Woman", *Nashim*, 15 (2008), pp. 9-29. זו מתוארת גם בכתביהן של סופרות יידיש, של האב כמי שסייע לחשיפת הבנות להשכלה. ראו על כך: נורית אורחן (עורכת), עומדות בניסיון: ראשית סיפורת הנשים המודרניות ביידיש, ירושלים 2021. על מקומו של הקשר הבין-אישי בכינון הזהות הנשית ועל השוני בין תהליך זה ובין כינון הזהות הגברית כאקט של אינדיבידואליזם והיפרדות, ראו: Carol Gilligan, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge, MA 1982. ראו גם: Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering*, Berkeley, CA 1978.

15 בהקשר זה יש לבחון את כתביהן של מלכה ונחמה לפידות, בנותיו של הרב אלכסנדר משה לפידות מראסיין, שפרסמו מאמרים בהלבנון ובהמליץ, וכן את יצירתה של איטה ילין, בתו של הסופר התורני יחיאל מיכל פינס. ראו: רוני באר-מרקס, "בין אוטוביוגרפיה לביוגרפיה: איטה ילין כמקרה מבחן", *קתררה*, 174 (תש"ף), עמ' 48-68; הנ"ל, "עזר כנגדה: איטה ילין מבעד למכתביה", *מסכת*, טז (2021), עמ' 197-219. ראוי להזכיר בהקשר זה גם את דבורה בארון, שעל תמיכתו של אביה הרב ועל תרומתו של אחיה להתפתחותה האינטלקטואלית עמדו ישורון קשת ונורית גוברין. ראו: נורית גוברין, *המחצית הראשונה: דבורה בארון – חייה ויצירתה*, ירושלים 1988, עמ' 23-28; ישורון קשת, *אמדות: הערכות ביקורתיות*, ירושלים תש"ל, עמ' 52-53.

16 ראו למשל: "בימי השבת מה רב היה התענוג בזמן שהיינו כולנו מסובים אל השולחן, ואבי ז"ל היה מסית עם ה' ר'ש. [ר' יהושע שטמפר?] [...] בדברי תורה, ובדברי חכמים", אצל פרומקין סגל, *בראשית פתח תקוה*, עמ' 20. ובמקום אחר: "בשבת אחה"צ – גם בערבים – היו נכנסים בחורים אחדים ולומדים עם אבי מסכתות ברכות ושבת, ואני הייתי יושבת על המיטה ומקשיבה", שם, שם.

17 ראו: בן ציון סגל, "מבוא", שם, עמ' ד.

18 יומן חנה לאה סגל, עמ' 54-55.

רשימות קריאה שאביה הכין עבורה היא נחשפה לספרי קודש וחול שעמדו על מדפי הספרים ולכתבי העת העבריים.¹⁹

היא הייתה צמאת דעת ובנערותה צברה ידע רב, גילתה בקיאות בלימודי קודש וחול, פרוזה ושירה, עברית ושפות זרות ובכתביה ניכרת חשיבה ביקורתית ועצמאית.²⁰ יכולותיה האינטלקטואליות והשכלתה זכו להערכתו הרבה של אביה שראה בה נערה מלומדת,²¹ לעידודו של אחיה, שלמד איתה,²² וגם להערכתו הרבה של בעלה, משה צבי סגל, שהיה רב ופרופ' למקרא, שמצא לנכון לציין בתמצית קורות חייו כי "אשתי היא משכילה עברית".²³

השכלתה של חנה פרומקין לא הייתה, כאמור, פסיבית, אלא יצאה מן הכוח אל הפועל. עצם כתיבתה בעברית שבה שילבה מילים, ביטויים ורעיונות מן המקורות, מלמדת לא רק על רמת האוריינות שלה, אלא גם על תעוזתה ועל שאיפתה לפרוץ את הגבולות המגדריים בתקופה שהסדר הפטריארכלי המקובל בחברה המסורתית הפריד באופן מובנה בין עולמות הידע של גברים ונשים.²⁴ בשנת 1898 פרסמה, כאמור, חנה פרומקין את הנובלה ההיסטורית "הקדושים".

כתב העת היהודי, שבו התפרסמה הנובלה, היה שבועון עברי שראה אור בלונדון במשך כ-17 שנה, מ-1897 ועד 1913.²⁵ מייסד העיתון ועורכו היה יצחק סובלסקי (1863-1913), יליד קולנו שבפולין ובוגר ישיבת וולוז'ין, שנמנה עם היהדות האורתודוקסית המתונה.

19 ראו למשל תיאור חדר הספרים של האב והספרים שבו, שם, עמ' IX, 11-12, 50-55, 77.
20 שם, עמ' 69. ראו גם: מכתב מחנה פרומקין לאריה ליב, פתח תקווה, שבת עקב, ללא תאריך, התכתבות בין אריה ליב פרומקין לבני משפחתו, ארכיון אריה ליב פרומקין, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי V 951 01 01.

21 ראו דבריו בפתח מכתב ששלח לבנו שמואל: "בני חביבי ומחמד [...] ושלום לאחותך היקרה המלומדת חנה לאה". מכתב מאריה ליב פרומקין לבנו שמואל, יום ד', ה' אדר א' תרמ"ט, בתוך: התכתבות בין אריה ליב פרומקין לבין בני משפחתו, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, V 951 01 01.

22 ראו: "ושלובי זרוע היינו תמיד איש בידי אחיהו [כך במקור] ביחד טעמנו את מתק תורתנו הקדושה". היא ביקשה להמשיך ולשמר חוויית לימוד משותפת זו באופן וירטואלי, דהיינו בהתכתבות: "ועתה אחי יקירי [...] ונחדש ביננו חליפת אגרות בשפת קודש, ואף כי קטנתי מהשתמש בתגא זו בכל זאת אולי יביא לי תועלת מעט כי הרגילות מביא למוד". מכתב חנה פרומקין לשמואל פרומקין, ללא תאריך, התכתבות בין אריה ליב פרומקין לבני משפחתו, ארכיון אריה ליב פרומקין, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, V 951 01 01.

23 ארכיון משה צבי סגל, הספרייה הלאומית, ARC. 4* 1183. ראו גם דבריו במכתב לאחד העם, ובו הוא מציין כי "אשתי המשכלת העבריה". מכתב משה צבי סגל לאחד העם מיום ג' נובמבר, ללא ציון שנה, ארכיון אחד העם, הספרייה הלאומית ARC. 4* 791 2 1403.

24 איריס פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות, תל אביב 2001, עמ' 30-34; בת שבע מרגלית שטרן, "מאבק על ההיסטוריה: עדה פישמן (מימון) ופעילותה למגדור הזכרון – 'תנועת הפועלות בארץ ישראל' כמקרה מבחן", ציון, פב, א (2017), עמ' 105.

25 ראו ריסה דום, "אי עברי בארץ האיים: כתב העת היהודי (1897-1913)", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ג: היצירה היהודית הרוחנית (1985), ירושלים 1986, עמ' 251-256. ראו גם: Risa Domb, "A Hebrew Island in the British Isles: 'Hayehoody' (1897-1913) and

עוד בהיותו במזרח אירופה פרסם מאמרים בכתבי העת הלבנון, הצפירה, המליץ והאסיף וחיבר את הספר חיי היהודי על פי התלמוד. בבואו ללונדון ייסד את השבועון היהודי שבו התפרסמו מאמרי דעה, חדשות, שאלות ותשובות בהלכה וחידושי תורה, מדורים ספרותיים, פיליטונים, מכתבים למערכת ומודעות פרסומת. הוא שימש כמו"ל העיתון עד יום מותו ועסק בכל הפונקציות המערכתיות והמנהליות הכרוכות בהוצאתו לאור: כתב טורים, ערך, הגיה ואף עסק בהפצה.²⁶

הופעתו של עיתון עברי באנגליה פרק זמן ממושך כל כך הייתה יוצאת דופן, שכן יהדות אנגליה לא הייתה מרכז עברי באותם ימים. על הקושי למצוא קוראי עברית בקרב יהודי אנגליה עמד סובלסקי עצמו, שציין בפתח השנה השנייה של העיתון כי היהודים בבריטניה, שהושפעו מהתרבות הכללית, לא גילו עניין בשבועון וכי מספר קוראיו הנוצרים היה גדול מזה של היהודים.²⁷ אולם דווקא על רקע המציאות הזאת ראה סובלסקי חשיבות בכינונו של עיתון עברי בעל אוריינטציה תורנית, שיחזק את רוחם של המהגרים האורתודוקסים ממזרח אירופה שהתמודדו עם אתגרי התערות וקליטה ולא פחות מכך עם שאלות של זהות, ויגבש אותם למחנה. עיתון שישמש כמסגרת וירטואלית שתאפשר להם להיפגש ולהתכנס כדי לשמור על זהותם התרבותית והחברתית ועל מסורותיהם ומנהגיהם מבית לנוכח מאפייניה של החברה היהודית המקומית: "בים הגדול הזה ירמשו רמשים שונים קטנים עם גדולים, כל עוף למינהו וכל חיה למינה, ובכן יש לנו יהודים חפשיים במעשים [...] ולעומתם יש יראים שמגיעים למעלת שוטרי המקום [...] יש פה יהודים מכל המינים [...] רק דבר אחד חסר פה והוא יהודים-יהודים, יהודים פשוטים כברוסיה [...] יהודים בלי כחל ושרק".²⁸

עוד קודם ליזומתו של סובלסקי העלה אריה ליב פרומקין את הרעיון להוציא לאור עיתון עברי באנגליה ואף שיתף בכך את בני ביתו. במכתב שכתבה לו חנה מפתח תקווה, היא הצביעה על הקושי הכרוך בכך בשל מעמדה של העברית בקרב יהודי אנגליה: "ואולי גם ברבות הימים תצלח לך להוציא מכ"ע [מכתב עתי] בלה"ק [בלשון הקודש] באשר ידך

Its Editor I. Suwalski", in: Ada Rapoport-Albert and Steven J. Zipperstein (eds.), *Jewish History: Essays in Honour of Chimen Abramsky*, London 1988, pp. 127–138

26 יוסף גלרון-גולדשלגר (עורך), "יצחק סובלסקי", לקסיקון הספרות העברית החדשה, <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/02593.php>

27 יצחק סובלסקי, "ראש השנה ליהודי", היהודי, 27.10.1898. ראו בעניין זה גם ידיעה שהתפרסמה בהמליץ: "נחיצות עתון עברי בשפת עבר מורגשת מאד באנגליה, ומצוה גדולה על חובבי שפת עבר באנגליה לתמוך את העתון הנ"ל", יצחק מאיר שמואלביץ, וללא כותרת, המליץ, 23.11.1897.

28 יצחק סובלסקי, "על הצדיקים ועל החסידים", היהודי, שנה שניה, גל' 39, 27.7.1899. ראו גם דברי הספד המתייחסים למאבק שניהל נגד החוגים האורתודוקסיים המקומיים בהנהגת הרב אדלר: מאת סופרינו המיוחדים, "מכתבים מחוץ לארץ: לונדון", הצפירה, 27.5.1913. התפקיד שיעד סובלסקי לעיתון היהודי לחזק וביצור האורתודוקסיה המזרח אירופית לנוכח המציאות החברתית והדתית באנגליה מחייב דיון נפרד. על תפקידו של עיתון אורתודוקסי בגיבוש מחנה חברתי, ראו: באר-מרקס, על חומות הנייר.

רב בזה. אך לפי ראות עיני יהודי אנגליה המה חסרי רגש העברי ומכ"ע בשפת קדשנו לא יתנו מהלכים בתוכם אך בכל זאת לא אפונה בחסד השם כי אין מעצור לה' להושיע".²⁹ עם צאתו לאור של היהודי, בסמיכות זמנים לעקירתה של משפחת פרומקין ללונדון, ניצלה חנה את הבמה החדשה להציג בה את השקפתה בסוגיות הלשון העברית והזהות היהודית בסביבה החברתית והתרבותית החדשה שאליה הגיעה. היא שלחה למערכת העיתון מכתב שהתייחס לייסודה של חברת "שפת ציון" בלונדון וביטאה בו קורת רוח מיוזמה זו.³⁰ כתיבת מכתבים למערכת העיתון הייתה אחת הסוגות הראשונות שהיו פתוחות לנשים משכילות מתוקף היותה צורת ביטוי הממוקמת בתפר שבין הפרטי לציבורי. המכתבים או הקורספונדנציות היו במידה רבה הגשר שאפשר את כניסתן האקטיבית של נשים משכילות לקהילת המשכילים.³¹ ואמנם, רצונה של פרומקין לקחת חלק בחוג המשכילים ולהימנות עימם עולים מדבריה בפתח המכתב: "אך שאוני נא חברים יקרים, אשר גם אני אחת מכם".³²

הקורספונדנציות נכתבו על פי רוב על ידי כתבים מזדמנים ועסקו באירועים חדשניים שהתרחשו במקום מושבם של הכתבים או במקום שבו ביקרו. אולם מכתבה של חנה פרומקין, יותר משהוא תואם את מאפייני הקורספונדנציה הוא מאמר דעה על פי תוכנו.³³ במכתב ביטאה חנה פרומקין הערכה לחברה שחרטה על דגלה את קידום מעמדה של הלשון העברית ואת טיפוח ידיעת ההיסטוריה היהודית במטרה לבסס זהות יהודית ולגבש תודעה לאומית: "להתאסף ולשאת מדברותיהם בשפת קדש על דברי ימי ישראל בימים עברו ותעודתו ותכליתו לימים הבאים".³⁴ השקפתה זו בנוגע לעיצוב הזיכרון הקיבוצי הולמת את המונח "עבר שימושי" המשמש במחקר בשנים האחרונות לתיאור העיסוק הציבורי בעבר לצרכיו הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים של ההווה.³⁵ ואכן,

29 מכתב חנה פרומקין לאביה, פתח תקווה, פרשת קרח, ללא תאריך, בית הספרים, ארכיון פרומקין, V 951 01 01. יש לציין כי בשנת 1886 ייסד מחדש יחיאל ברי"ל את מערכת הלבנון בלונדון, ואולם פטירתו בטרם עת גרמה לסגירת העיתון. ראו: באר מרקס, על חומות הנייר, עמ' 43.

30 פרומקין, "לונדון".

31 כהן ופינר, קול עלמה עבריה, עמ' 49.

32 פרומקין, "לונדון".

33 על קורספונדנציות ראו: עירית נחמני, "מעשה נורא אשר קרה בעירנו: הקורספונדנציה בעתונות העברית באירופה במאה ה-19", קשר, 32 (2002), עמ' 100-106.

34 פרומקין, "לונדון".

35 ראו: Beer Marx, "The Rabbi's Daughter", pp. 53-78; Carl L. Becker, *Everyman His Own Historian: Essays on History and Politics*, Chicago, MI 1966, pp. 233-255. על הקשר בין היסטוריה לזיכרון, ראו: יוסף חיים ירושלמי, זכור, תל אביב 1988. ראו גם: יצחק קונפורטי, זמן עבר: ההיסטוריוגרפיה הציונית ועיצוב הזיכרון הלאומי, ירושלים 2006; גיא מירון, "עבר שימושי" לנוכח משבר יהודי אירופה: היסטוריוגרפיה יהודית פופולרית בגרמניה, בצרפת ובהונגריה, עיונים בתקומת ישראל, 18 (2008), עמ' 307-339; ניצה בן ארי, רומן עם העבר, תל אביב 1997, עמ' 11-12; David G. Roskies, *The Jewish Search for a Usable Past*, Bloomington, IN, 1999, pp. 1-16.

כדי לקדם את מעמדה של העברית ולבסס את הזהות הלאומית, הציעה חנה לפרסם בהיהודי תרגומים בשפה "צחה ונקיה" מן הספרות האנגלית וקיבלה על עצמה לעשות זאת: "וברשות המו"ל הנני להעתיק למען 'היהודי' מבחירי סופרי אנגליא".³⁶

"הקדושים": נובלה היסטורית

למרות התחייבותה של פרומקין להביא יצירות מופת של "בחירי סופרי אנגליא", הסיפור הראשון והיחיד שפרסמה בעיתון, "הקדושים", היה תרגום ועיבוד לעברית של אגדת עם. יתרה מכך, אף שמדובר היה בעיבוד של אגדה כתובה, שמו של מחבר הנוסח האנגלי לא הופיע לצד התרגום. עלילתו של הסיפור מתרחשת על רקע מסעי הצלב וההתקפות על הקהילות היהודיות באשכנז. הסיפור ממוקד בלמדן צעיר ותאב חיים ששלח ידו בכתיבת שירה ועמד לשאת לאישה את בתו של אחד ממוריו. לקראת מעמד הנישואים תכנן הבחור לבקר בבית הוריו בוורמזא, ואולם בדרך אליהם התבררו לו ממדי האסון שהמיטו נושאי הצלב על קהילתו כמו גם על קהילות נוספות באזור. בה בעת הגיעו לאוזניו שמועות בדבר גל נוסף של פרעות שאיים להתרגש על העיר: "כאשר עברה וכך במקור] מסע המחנה הקדושה עם נושאי הצלב ברחובות היהודים בעיר הזאת, הוציאו הנוצרים דבת שוא אשר שני יהודים השליכו עליהם שקוצים וינבלו צלמי קדשיהם, וכרגע חלפו ונחבאו, ויבקשו מהיהודים יושבי וארמס כי יתנו את האנשים אשר חללו את קדשיהם לידם, ואם לא, יעשו אתם כלה וכליה)".³⁷

לנוכח האסון הנוסף שאיים לפגוע בקהילת וורמזא החליט אותו צעיר להיענות לדרישות הפורעים, למסור את עצמו לידיהם וכך להציל את כלל הציבור. אולם הצעיר לא פעל לבדו. הצטרפה אליו דמות נוספת שיצאה מקרב ההמון, כפי שמתארת פרומקין:

וכרגע יצאו שני אנשים זרים אשר באו אך מקרוב ולא נודע מי המה מבין שורות היהודים אשר התאספו יחד לאספה ויעמדו בינם ובין עדת המרצחים, התמונה האחת הופיעה בנועם יפעת עלומיה והשנית בעז ותפארת בחורים, וימסרו את עצמם בידי המרצחים [...] וישאו את משפטם בדומיה [...] גם לא דברו דבר את אחד מאחיהם, לכל יודע להם מי ומאין המה, וכי עשו את כל זאת רק למען הציל את היהודים מרעתם.³⁸

זהותה של הדמות השנייה, שלא הייתה ידועה לנוכחים במעמד, התבררה במהרה לקוראי הסיפור. הייתה זו הנערה שלה עמד הצעיר להינשא: "נבואת המשורר קמה ונהיתה: כי בטרם עבר האביב ויבוא קיץ, נפגשו שנית העלאן ואדמאה האוהבתו הנאמנה. שתי הנפשות הנאהבות והנעימות בחיהן במקום אור ואל מות אשר שמה ימלאו תקוות לב האדם ששונו ואשרו הזמני יהפך לאשר עולם ושמחת נצח".³⁹

36 פרומקין, "לונדון".

37 פרומקין, "הקדושים", גל' 13, 27.1.1898.

38 פרומקין, "הקדושים", גל' 14, 3.2.1898.

39 שם.

הבחירה של חנה פרומקין בסיפור היסטורי הקשור במסעי הצלב ונכונות העורך לפרסמו בעיתון, אינה אמורה להפתיע. מסעי הצלב, טוענת חיה שחם, נמנו עם הנושאים שאפשר לתארם כ"גחלת לוחשת מתחת לפני השטח של הספרות העברית החדשה". השימוש במוטיב הצלבני בספרות העברית החדשה עלה בזיקה לאירועים בעלי משמעות לאומית בולטת, והוכפף למניפולציות אידיאולוגיות בתקופה שבה נכתבו היצירות.⁴⁰ לנוכח הטלטלה שעוררו הפוגרומים ברוסיה בשנים 1881-1882 ועל רקע התעוררות התנועה הלאומית, התעצמה הכתיבה הספרותית על מסעי הצלב.⁴¹ מוטיב מרכזי ביצירות אלה, ובכללן "קדושים", הוא מוטיב הקולקטיב והגורל המשותף. מוטיב זה, שנתפס כבעל ערך בעיצוב התודעה הלאומית, נשען על התודעה הציבורית בתקופת מסעי הצלב, אז חיזקו הרדיפות את תודעת הגורל המשותף ואת הצורך לעמוד כקבוצה מגובשת אל מול הסכנות והקשיים.⁴² מוטיב נוסף ביצירות אלה הוא מוטיב ההצלה. היהודים הופיעו אמנם כקורבנותיהם של הצלבנים, אך המסר שחזר ברכות מהן הוא רעיון זקיפת קומתו של היהודי, סלידה מפסיביות והגנה עצמית.⁴³

למגמות אלה, שהופיעו ביצירות ספרות רבות על מסעי הצלב, הוסיף הסיפור "הקדושים" עוד נקודת מבט: מעמדן של הנשים ותרומתן להתרחשויות ההיסטוריות.⁴⁴ באמצעות שתי דמויות הרואיות של גבר ואישה, הממלאות באופן שוויוני משימה לאומית, העביר הסיפור מסר לא רק על חשיבותן של ההתלכדות הלאומית והעמידה האיתנה בתלאות, אלא גם על מקומן של נשים בחברה. באמצעות אזכור גיבורים מן העבר העבירה חנה פרומקין מסר לקוראים בני זמנה כי נשים ממלאות תפקיד שווה לזה של גברים. הסיפור ההיסטורי שסיפרה לא היה רק סיפור של גיבורים אלא גם של גיבורות.⁴⁵

לצד העמדת דמות נשית במרכזו של הסיפור, עצם תרגומו לעברית של סיפור עלילתי על קהילות יהודיות בזמן מסעי הצלב בידי אישה עשוי היה להעלות בתודעת הקוראים תרגום של סיפור אחר שהתפרסם כשלושה עשורים קודם לכן בידי משכילה

40 חיה שחם, בדק בית: על לבטי זהות, אידיאולוגיה וחשבון נפש בספרות העברית החדשה, שדה בוקר 2012, עמ' 161-162 (להלן: שחם, בדק בית).

41 ראו: אברהם בנר, "טריפטיכון של מסעות הצלב בספרות העברית החדשה", בתוך: הנ"ל, שאלות נכבדות, אור יהודה 2007, עמ' 104-109 (להלן: בנר, "טריפטיכון").

42 אברהם גרוסמן, "הקהילה היהודית באשכנז בימי הביניים: בין פרטיקולריזם ל'כלל ישראל'", בתוך: שמואל נח אייזנשטדט ומשה ליסק (עורכים), הציונות והחזרה להיסטוריה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 178.

43 ראו בהקשר זה דיון בפואמה של טשרנחובסקי: שחם, בדק בית, עמ' 163-165; בנר, "טריפטיכון", עמ' 109.

44 על חלקן של נשים בראש מקדשי השם, בין היתר במסעי הצלב, ראו: מרדכי ברויאר, "נשים בקידוש השם", בתוך: יום טוב עסיס ואחרים (עורכים), יהודים מול הצלב, ירושלים תשס"א, עמ' 141-143.

45 על סוגת האגדות וסיפורי העם ותפקידם כאמצעי לעיצוב הזיכרון, ראו: יעל זרובבל, "מסע במרחבי הזמן והמקום: ספרות אגדית כמכשיר לעיצוב זיכרון קיבוצי", תיאוריה וביקורת, 10 (1997), עמ' 69-80. על ספרות הפועלות לעיצוב המציאות באמצעות יצירות ספרותיות, ראו: יפה ברלוביץ', להמציא ארץ להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה, תל אביב 1996, עמ' 52.

בעלת שם. הכוונה לתרגומה של מרים מארקל מוזסון ליהודים באנגליה או היהודים ונוסעי הצלב במלון ריכארד לב הארי (*Die Juden und die Kreuzfahrer in England*)⁴⁶. התרגום אמנם ראה אור לפני שחנה פרומקין נולדה, אך הדיון בו לא פסק גם שנים רבות לאחר שנדפס.⁴⁷ יש להניח שפרומקין נחשפה לשמה של מרקל והייתה מודעת להילה שנקשרה בה כסופרת עבריינה שזכתה להערכתה של ההגמוניה הספרותית הגברית במזרח אירופה.⁴⁸ יש מקום, אפוא, לתהות אם מאחורי ההחלטה לתרגם לעברית סיפור היסטורי על היהודים בימי מסעי הצלב הסתתרה משאלת לב להיות מזוהה עם אותה סופרת שנודעה לתהילה.

זאת ועוד, הגם ששמו של מחבר הסיפור לא פורסם, עקבותיו מובילות למריון וסליה מוס, שתי אחיות יהודיות שפעלו באנגליה באמצע המאה התשע-עשרה. האחיות מוס כתבו רומנים היסטוריים ופרסמו שירים וסיפורים בכתבי עת יהודיים באנגלית.⁴⁹ מריון מוס, לימים הרטוג, אף עמדה מאחורי מיזם עיתונאי בשם *The Jewish Sabbath Journal*, שראה אור באנגליה ב-1855. היה זה מגזין ספרותי דתי שנועד לחזק את התודעה

46 מרים מארקל מוזסון, היהודים באנגליה או היהודים ונוסעי הצלב במלון ריכארד לב הארי, וורשה תרכ"ט (להלן: מארקל מוזסון, היהודים באנגליה).

47 על דיון סביב תרגום הספר ובפרט בשאלה אם נכון לייחס למארקל מוזסון את מלאכת התרגום והאם היא זו שעומדת מאחורי באופן בלעדי, ראו: גראססברגער, "אלטונא", עברי אנוכי, 10.12.1880. מעניין לציין כי מארקל מוזסון, כמו כותבות אחרות באימפריה הרוסית, התמקדה בתרגום. ראו: Carole B. Balin, "The Making of a Maskilah: Miriam Markel-Mosessohn", in: *To Reveal Our Hearts: Jewish Women Writers in Tsarist Russia*, Cincinnati, 2000, pp. 32–34. במחקר שראה אור לאחרונה, טוענת דרורה שקד כי מארקל מוזסון בחרה בתרגום ולא ביצירה עצמאית בשל חרדת יצירה ומצב בריאותי מורכב, ראו: דרורה שקד (מהדירה), העלמה המהירה לדבר צחות: חייה ויצירתה של מרים מארקל מוזסון (1838–1920), ירושלים 2024, עמ' 142 (להלן: שקד, העלמה המהירה).

48 על ההערכה הרבה למרים מארקל מוזסון, ראו: שמואל ורסס (מהדיר), ידידתו של המשורר: אגרות מרים מארקל מוזסון אל יהודה ליב גורדון (יל"ג), ירושלים תשס"ד. דברי עידוד שכתב יל"ג מופיעים בראש הספר, ראו: מארקל מוזסון, היהודים באנגליה. ראו גם: "אשה משכלת וחכמת לב [...] ובתוך סופרי לשון עבר תתערב, לא נופלת היא מכל הנאפעלליסטען בשפתנו הקדושה. [...] מופת היא לרבים [...] אשה חכמה וטהורה רוח מבינה שפות זרות, ואך בלשון יה מושכת בשבט סופר בה עשתה חיל עד להפליא". הציטוט מתוך אהרון דארענצווייג, "שימת עין על איזה ספרים חדשים שיצאו לאור", הכרמל, 18.9.1870. על ההערכה לתרגום ודברי השבח שהמטירו על מארקל משכילים, ראו: שקד, העלמה המהירה, עמ' 143–150. על תפיסתו של גראססברגער בבחינת יוצא מן כלל שאינו מעיד על הכלל, ראו: שם, עמ' 150–151.

49 ראו למשל: Marton and Celia Moss, *Tales of Jewish History*, London 1943; Marton and Celia Moss, *The Romance of Jewish History*, London 1840

היהודית. האחיות מוס עסקו גם בחינוך והקימו בית ספר לבנות.⁵⁰ ב-1847 פרסמה סליה מוס בכתב עת יהודי אמריקני את הסיפור "הקדושים מוורמיזא" (The Martyrs of Worms),⁵¹ המבוסס על אגדת עם שרווחה בין יהודי וורמיזא; ב-1865 הסיפור נדפס בשנית בקובץ סיפורים שראה אור באנגליה.⁵²

חוקר הספרות מיכאל גלצ'נסקי סבור כי יש לבחון את פעילותן הספרותית של האחיות מוס ושל סופרות יהודיות נוספות באנגליה והויקטוריאנית על רקע המציאות הדתית והחברתית. הקהילה היהודית באנגליה הייתה קהילה חדשה ללא מוסדות או מסורת מגובשת, באותם ימים. היא גדלה באופן דרמטי עקב גלי ההגירה ממזרח אירופה (מ-20,000 נפש בראשית המאה התשע-עשרה ל-250,000 ב-1911).⁵³ לצד השאיפה לאמנציפציה ולאקולטורציה בחברה האנגלית, ביטאו הסופרות היהודיות רצון לשמר זהות יהודית קולקטיבית מובחנת.⁵⁴ בה בעת הן ביטאו גם שאיפה לאמנציפציה נשית בעולם היהודי, כלומר לקידום מעמדן של נשים לנוכח הגישה המסורתית, שהגבילה אותן למרחב הביתי והדירה אותן מלימוד, מחיי קהילה ומהנהגתה.⁵⁵

יש מקום להניח כי האחיות מוס שימשו כמקור השראה לחנה פרומקין, וכי הסיפור The Martyrs of Worms עמד לפניה בשעה שכתבה את "הקדושים". שני הסיפורים, זה של מוס וזה של פרומקין, מתרחשים על רקע מסעי הצלב. בשניהם מואשמים יהודים

50 מיכל שחף, "עיתון השבת היהודי, ידידיו ומנוייו בקהילה האנגלית יהודית בשנת 1855", קשר, 46 (אביב 2014), עמ' 88-89; Karen A. Weisman, "The Early Efforts of Celia and Marion Moss", in: *Singing in a Foreign Land: Anglo-Jewish Poetry 1812-1847*, Philadelphia, PA 2018, p. 128

51 Celia Moss, "The Martyrs of Worms", *The Occident and the American Jewish Advocate*, 7 (October 1847), pp. 339-344 (henceforth: Moss, "The Martyrs of Worms")

52 Celia Levetus (Moss), "The Martyrs of Worms", in: *The King's Physician, and other Tales*, Birmingham 1865, pp. 83-121

53 ראו: ויויאן ד' ליפמן, "הקהילה האנגלו יהודית בחברה הויקטוריאנית", בתוך: אריה גרטנר (עורך), יהודי אנגליה בעת החדשה, ירושלים תשמ"א, עמ' 109; מיכל שחף, נשים מחברות ספרות חינוכית יהודית באנגליה באמצע המאה התשע עשרה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2006, עמ' 4-5.

54 הסופרות היהודיות הדגישו את מחויבותן של הנשים לבני עמן, בניגוד לספרות האנגלית שהציגה נשים יהודיות כמי שמוצאות נחמה בחיקם של בני זוג נוצרים. ראו בהקשר זה את הרומן אייבנהו של ולטר סקוט, שעלילתו מתרחשת אף היא על רקע מסעי הצלב, ובה עולה, אך לא מתממשת, אפשרות של נישואים בין הגיבורה היהודייה לגיבור נוצרי כריזמטי. ראו: מיכאל גלצ'נסקי, "מדרש ויקטוריאני: גרייס אגילאר וספרה נשות ישראל", מסכת, ב (תשס"ד), עמ' 50 (להלן: גלצ'נסקי, "מדרש ויקטוריאני").

55 Michael Galchinsky, *The Origin of the Modern Jewish Woman Writer: Romance and Reform in Victorian England*, Detroit, MI 1996, pp. 106-119; Judith R. Baskin, "The Origin of the Modern Jewish Woman Writer: Romance and Reform in Victorian England" (review), *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 16, 2 (Winter 1997), pp. 105-108

בביזוי סמלים נוצריים והקהילה נדרשת להסגירם לידי הפורעים כדי למנוע אסון כבד יותר. בשניהם מחליט, בתגובה לדרישה, בחור צעיר שעמד להתחתן, למסור את עצמו לידיהם כדי למנוע פגיעה בכלל הציבור, ובשניהם נוכחת גם הכלה המיועדת. אולם, על אף הדמיון הרב עלילת הסיפור של פרומקין שונה בדגשיה מן הסיפור של מוס. בסיפור של מוס, הכלה המיועדת מוצגת כדמות פסיבית המממשת את התפקיד החברתי המסורתי שהוגדר עבורה: להישאר בבית ולשמר את התא המשפחתי, תוך נכונות להקריב את בן זוגה כביטוי לתרומתה למען האומה.⁵⁶ כך מספרת מוס:

”מה קרה, אבא?” שאלה צילה [...] ”היכן הזרים?” [...] ”בשמיים, אני מאמין”, השיב הלוי, בקול חנוק מדמעות; ”הם מתו כדי להציל אותנו ממוות”. [...] בהיותה לבדה היא נעלה את הדלת ונטלה מהמגירה הסודית את הצרור שנתן לה אהובה ערב קודם. [...] הצרור הכיל קווצת שיער ומכתב. [...] היא קראה אותו בריכוז. הוא כתב: ”אהובתי צילה – שלי, ארוסתי! לך, שלהיות בעלך היתה תקוותי המתוקה ביותר, אני כותב מכתב פרידה נצחית. [...] החלטנו, שאם יהיה צורך, נמסור את עצמנו לטובחים מוורמס. [...] דחינו את ביצוע תוכניתנו עד לרגע האחרון, מתוך תקווה שימצאו דרכים אחרות [להצלה]; אך אם הן לא ימצאו עד שתקראי שורות אלה – אהיה בין המתים.”⁵⁷

בניגוד לכך אצל פרומקין מוצגת הכלה המיועדת כדמות אקטיבית. היא אינה מצפה שבן זוגה ייזום ויפעל, היא אינה יושבת בבית וממתינה לו בעוד הוא מסכן את נפשו, אלא יחד אתו יוצאת למשימה חברתית לאומית ונכונה למסור את נפשה.⁵⁸ פרומקין לקחה, אפוא, את הסיפור של מוס והצעידה את עלילתו צעד אחד קדימה. בגרסה שלה לא זו בלבד שנשים נוכחות בהתרחשות ההיסטורית, אלא הן לוקחות בה חלק פעיל ושווה לזה של גברים. מקומן של נשים אינו בשוליים החברתיים אלא בקדמת הבמה. יתרה מזאת, בעצם הצגת דמותה של הגיבורה כאקטיבית וכפועלת מתוך מחויבות ערכית לטובת הכלל, התריסה פרומקין נגד התפיסה הדיכוטומית שהייתה מקובלת בספרות ההשכלה על דמותן ודימוין של גיבורות שהוצגו כפסיביות מוסריות או כאקטיביות בלתי מוסריות.⁵⁹ הגיבורה שהיא ציירה הייתה אקטיבית. היא נקטה יוזמה ופעלה, אך פעילותה זו לא עמדה בסתירה לנורמות מוסריות; להפך, היא גילתה נאמנות ומחויבות לדת ולאומה. במחקרו על הסופרות היהודיות באנגליה הוויקטוריאנית, טוען גלצ'ינסקי כי למרות הישגיהן של האחיות מוס כיוצרות וסופרות, הזיכרון האנגלי-יהודי שכח את מפעליהן

56 ראו בהקשר זה: מאיר חזן, *מהפכת הענוות: אישה ורובה בארץ ישראל 1907–1945*, תל אביב 2015, עמ' 41.

57 “The Martyrs of Worms”, pp. 342–343 (התרגום שלי, רב”מ).

58 ראו בהקשר זה: כהן, *קול משלהן*, עמ' 186–187.

59 ראו בהקשר זה: מיכל פרם כהן, *הסופרת העברית הראשונה: שרה פייגה פונר לבית מיינקין*, תל אביב 2022, עמ' 206–210.

הספרותיים ושימר רק את פעילותן הפילנתרופית והחינוכית, שהייתה מזוהה עם נשים.⁶⁰ בהתבסס על הדברים שהוצגו לעיל, יש מקום לשאול אם בבחירתה של פרומקין בסיפור האמור היא ביקשה להחזיר את האחיות מוס לתודעה הציבורית כסופרות, אם היא ביקשה לפעול לא רק לעיצוב הזיכרון ההיסטורי המשמר מעשי גבורה של נשים בתקופת מסעי הצלב אלא גם לעיצוב זיכרון היסטורי המשמר את פעילותן של נשים פורצות דרך במאה התשע-עשרה ואם בעצם בחירתה בסיפור שפרסמה מוס היא ביקשה להמשיך במפעל שלה ושל אחותה לחיזוק הזהות היהודית ולקידום אמנציפציה לנשים.

אם כך, מדוע הושמט שמה של מוס כמחברת הסיפור? האם הייתה זו החלטה של עורך העיתון או של פרומקין עצמה? התיאורטיקניות סנדרה גילברט וסוזן גובר ובעקבותיהן חוקרת הספרות טובה כהן עושות שימוש במונח "פלימפססט" כדי לתאר טקסט שהרוב החיצוני שלו מכסה או מטשטש שכבות משמעות פחות מקובלות חברתית. לדבריהן, נשים שכותבות בחברה פטריארכלית נוקטות שיטה זו כדי להצפין אמירות חתרניות או שנויות במחלוקות שעשויות לא להתקבל על ידי ההגמוניה. הן מטשטשות מידע שיכול להרתיע קוראים מסוימים ומעבירות את המסרים באופן מרומוז, כך שיוכלו להיות מובנים רק על ידי מי שיתאמצו להבנים.⁶¹ האם זהו ההסבר לכך שחנה פרומקין נמנעה מלציין את שמה של מוס? האם היא הצניעה את שמה כדי שתוכל להעביר מסרים מבלי לעורר רתיעה או ביקורת בקרב ציבור הקוראים האורתודוקסי?⁶²

סיכום

הנובלה "הקדושים" שפרסמה חנה פרומקין בעיתון האורתודוקסי היהודי מאפשרת להתחקות אחר עשייתה והישגיה האינטלקטואליים והלשוניים של משכילה וסופרת עבריה, בת למשפחת רבנים מן האורתודוקסיה הליטאית. בה בעת היא מאפשרת להתחקות אחר דמותם ומאפייניהם של החוגים האורתודוקסיים שהעיתון שימש להם במה. מן הנובלה ההיסטורית עולה מחויבותה של המחברת לאומה היהודית ולזהות היהודית וניכרים מאמציה לפעול לחיזוק התודעה הלאומית. לצד זאת ניכרים בה גם מחויבותה המגדרית ומאמציה לתת מקום לקול הנשי: להחזיר נשים לסיפור ההיסטורי, למקם אותן במרחב הציבורי ולא רק הביתי, להעמידן במרכז הבמה ולא בשוליים ולהנכיח את תרומתן לעשייה הקולקטיבית באופן שווה לגברים. מסרים אלה שהביעה פרומקין

Michael Galchinsky, "Engendering Liberal Jews: Jewish Women in Victorian England", 60 in: Judith R. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit, MI 1998, pp. 223–224

61 כהן, קול משלהן, עמ' 40–41. על השימוש שעושה דבורה בארון בשיטה זו, ראו: שם, עמ' 326–329.

62 ראו בהקשר זה את טענתו של גלצ'נסקי כי העורכים הגברים של עיתונים יהודיים באנגליה צנזרו כותבות שפעלו למען השכלתן של נשים. אף שדבריו מתייחסים למחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, יש להניח כי החשש היה קיים גם בסוף המאה. ראו: גלצ'נסקי, "מדרש ויקטוריאני", עמ' 51.

היו אמנם זהירים ומאופקים, מרומזים ולא ישירים, אך העובדה שעיתון אורתודוקסי נכון היה לשמש במה להשמעתם, יכולה לשפוך אור נוסף על ההווה האורתודוקסית שהוא ייצג ולאשש מכיוון נוסף את הטענה כי בקשת התגובות של החברה המסורתית על אתגרי הזמן, ייחודה של האורתודוקסיה הליטאית היה טמון בנכונותה לשלב בין שמרנות ומחויבות למסורת ובין מגמות של פתיחות, הסתגלות וקשב לשינויי הזמן.⁶³

63 על מגמה זו, ראו: באר-מרקס, על חומות הנייר.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

ארכיון אחד העם, הספרייה הלאומית, ARC. 4* 791 2 1403.
ארכיון אריה לייב פרומקין, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, V 951 01 01.
ארכיון העיר פתח תקווה, חטיבה: פרומקין אריה, יומן חנה לאה סגל (בת פרומקין) על קורות אביה, 003/007/34.
ארכיון משה צבי סגל, הספרייה הלאומית, ARC. 4* 1183.

מקורות

גראססברגער, "אלטונא", עברי אנוכי, 10.12.1880.
דארענצווייג, אהרון, "שימת עין על איזה ספרים חדשים שיצאו לאור", הכרמל, 18.9.1870.
מוססון, מרים מארקל, היהודים באנגליה או היהודים ונוסעי הצלב במלון ריכארד לב הארי, וורשה תרכ"ט.
סובאלסקי, יצחק, "ראש השנה ליהודי", היהודי, 27.10.1898.
פרומקין, האנא, "לונדון", היהודי, שנה ראשונה, 9, 30.12.1897.
--, "הקדושים", היהודי, שנה ראשונה, 12, 20.1.1898; 13, 27.1.1898; 14, 3.2.1898.
שמואלביץ, יצחק מאיר, [ללא כותרת], המליץ, 23.11.1897.

Levetus (Moss), Celia, "The Martyrs of Worms", in: *The King's Physician and Other Tales*, Birmingham 1865, pp. 83–121.

Moss, Celia, "The Martyrs of Worms", *The Occident and the American Jewish Advocate*, 7 (October 1847), pp. 339–344.

Moss, Marton and Celia, *The Romance of Jewish History*, London 1840.

--, *Tales of Jewish history*, London 1943.

מחקרים

אורחן, נורית (עורכת), עומדות בניסיון: ראשית סיפורת הנשים המודרניות ביידיש, ירושלים 2021.
אטקס, עמנואל, ליטא בירושלים, ירושלים 1991.
באר מרקס, רוני, על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה, ירושלים 2017.
--, "בראשית פתח תקווה: חנה פרומקין-סגל והמאבק על הזיכרון הציבורי", קתדרה, 189 (תשפ"ו), עמ' 31–50.

--, "אידא בורק: 'מכתבים במקום ציון': השכלה, אורתודוקסיה ומגדר", מסכת (עתיד להתפרסם).

--, "בין אוטוביוגרפיה לביוגרפיה: איטה ילין כמקרה מבחן", קתדרה, 174 (תש"ף), עמ' 48–68.

--, "עזר כנגדה: איטה ילין מבעד למכתביה", מסכת, טז (2021), עמ' 197–219.

בן ארי, ניצה, **רומן עם העבר**, תל אביב 1997.

בנד, אברהם, "טריפטיכון של מסעות הצלב בספרות העברית החדשה", בתוך: הנ"ל, **שאלות נכבדות**, אור יהודה 2007, עמ' 101–114.

ברויאר, מרדכי, "נשים בקידוש השם", בתוך: יום טוב עסיס, מיכאל טוך, ג'רמי כהן, אורה לימור ואהרון קינדר (עורכים), **יהודים מול הצלב**, ירושלים תשס"א, עמ' 141–149.

ברטל, ישראל ויונתן פרנקל, מ'חיבת ציון' לציונות: התנועה הלאומית באימפריה הרוסית 1881–1917, בתוך: אלון גל (עורך), **הציונות לאזוריה**, א, ירושלים ובאר שבע תש"ע, עמ' 49–90.

ברלוביץ', יפה, **להמציא ארץ להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה**, תל אביב, 1996.

גוברין, נורית, **המחצית הראשונה: דבורה בארון – חייה ויצירתה**, ירושלים 1988.

גלצ'נסקי, מיכאל, "מדרש ויקטוריאני: גרייס אגילאר וספרה נשות ישראל", מסכת, ב (תשס"ד), עמ' 47–60. <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/02593.php>

גרוסמן, אברהם, "הקהילה היהודית באשכנז בימי הביניים: בין פרטיקולריזם ל'כלל ישראל'", בתוך: שמואל נח אייזנשטדט ומשה ליסק (עורכים), **הציונות והחזרה להיסטוריה**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 166–179.

דום, ריסה, "אי עברי בארץ האיים: כתב העת היהודי (1897–1913)", **דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות**, כרך 9, חטיבה ג: היצירה היהודית הרוחנית, ירושלים 1985, עמ' 251–256.

ורסס, שמואל (מהדיר), **ידידתו של המשורר: אגרות מרים מארקל מוזסון אל יהודה ליב גורדון (יל"ג)**, ירושלים תשס"ד.

זלקין, מרדכי, "לשאלת קיומה של אורתודוקסייה בליטא במאה התשע עשרה", בתוך: יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרויגר (עורכים), **אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים**, ירושלים תשס"ו, עמ' 427–446.

זרובבל, יעל, "מסע במרחבי הזמן והמקום: ספרות אגדית כמכשיר לעיצוב זיכרון קיבוצי", **תיאוריה וביקורת**, 10 (1997), עמ' 69–80.

חזן, מאיר, **מהפכת הענוות: אישה ורובה בארץ ישראל 1907–1945**, תל אביב 2015.

יורעאל, רמי, "לביקורת ההיסטוריוגרפיה של שנותיה הראשונות של פתח תקוה", **קתדרה**, 9 (1978), עמ' 95–126.

ירושלמי, יוסף חיים, **זכור**, תל אביב 1988.

כהן, טובה, **קול משלהן: כותבות עבריות מחוץ למסורת התרבותית ובתוכה**, ירושלים 2021.

כהן, טובה ושמואל פיינר, **קול עלמה עבריה: כתבי נשים משכילות במאה התשע-עשרה**, תל אביב 2006.

ליפמן, ויויאן ד', "הקהילה האנגלו יהודית בחברה הויקטוריאנית", בתוך: אריה גרטנר (עורך), **יהודי אנגליה בעת החדשה**, ירושלים תשמ"א, עמ' 109–117.

מירון, גיא, "עבר שימושי" לנוכח משבר יהודי אירופה: היסטוריוגרפיה יהודית פופולרית בגרמניה, בצרפת ובהונגריה, **עיונים בתקומת ישראל**, 18 (2008), עמ' 307–339.

מרגלית שטרן, בת שבע, "מאבק על ההיסטוריה: עדה פישמן (מימון) ופעילותה למגדור הזכרון – תנועת הפועלות בארץ ישראל" כמקרה מבחן, **ציון**, פב, א (2017), עמ' 97–124.

נחמני, עירית, "מעשה נורא אשר קרה בעירנו: הקורספונדנציה בעתונות העברית באירופה במאה ה-19", **קשר**, 32 (2002), עמ' 100–106.

סגל, בן ציון, "מבוא", בתוך: חנה לאה פרומקין סגל, **בראשית פתח תקווה: זכרונות חנה לאה פרומקין סגל על ילדותה בימי ראשית פתח תקווה**, תל אביב תשנ"ח, עמ' ג-ה.

סגל, חנה לאה, "תיקונים ומלואים: לתולדות הרב אריה ליב פרומקין ז"ל", בתוך: אריה ליב פרומקין, **תולדות חכמי ירושלים**, ירושלים תשכ"ט, כרך ד, עמ' 91–93.

פרומקין סגל, חנה לאה, **בראשית פתח תקווה: זכרונות חנה לאה פרומקין סגל על ילדותה בימי ראשית פתח תקווה**, תל אביב תשנ"ח.

פרוש, איריס, נשים קוראות: יתרונה של שוליות, תל אביב 2001.
 פרם כהן, מיכל, הסופרת העברית הראשונה: שרה פייגה פונר לבית מיינקין, תל אביב 2022.
 קונפורטי, יצחק, זמן עבר: ההיסטוריוגרפיה הציונית ועיצוב הזיכרון הלאומי, ירושלים 2006.
 קשת, ישרון, אמדות: הערכות ביקורתיות, ירושלים תש"ל, עמ' 46-56.
 ריבלין, אליעזר, "תולדות הרב אריה ליב פרומקין ז"ל", בתוך: אריה ליב פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תשכ"ט, כרך ד, עמ' יא-נו.
 שחם, חיה, ברק בית: על לבטי זהות, אידיאולוגיה וחשבון נפש בספרות העברית החדשה, שדה בוקר 2012.
 שחק, מיכל, "עיתון השבת היהודי, ידידיו ומנוייו בקהילה האנגלית יהודית בשנת 1855", קשר, 46 (אביב 2014), עמ' 88-99.
 --, נשים מחברות ספרות חינוכית יהודית באנגליה באמצע המאה התשע עשרה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2006.
 שלמון, יוסף, דת וציונות: עימותים ראשונים, ירושלים 1990.
 שקר, דרורה (מהיריה), העלמה המהירה לדבר צחות: חייה ויצירתה של מרים מארקל מוזסון (1838-1920), ירושלים 2024.

- Balin, Carole B., "The Making of a Maskilah: Miriam Markel-Mosessohn", in: *To Reveal Our Hearts*, Cincinnati, OH, 2000, pp. 13-50.
- Baskin, Judith R. "The Origin of the Modern Jewish Woman Writer: Romance and Reform in Victorian England" (review), *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 16, 2 (Winter 1997), pp. 105-108.
- Becker, Carl L., *Everyman his own Historian: Essays on History and Politics*, Chicago, MI 1966.
- Beer Marx, Roni, "The Rabbi's Daughter and the Usable Past: Hanna Frumkin Segal Writes History", *Nashim*, 44 (2024), pp. 53-78.
- Chodorow, Nancy, *The Reproduction of Mothering*, Berkeley, CA 1978.
- Cohen, Tova, "Portrait of the Maskilah as a Young Woman", *Nashim*, 15 (2008), pp. 9-29.
- Domb, Risa, "A Hebrew Island in the British Isles: *Hayehood* (1897-1913) and Its Editor I. Suwalski", in: Ada Rapoport-Albert and Steven J. Zipperstein (eds.), *Jewish History: Essays in Honour of Chimen Abramsky*, London 1988, p.p. 127-138.
- Galchinsky, Michael, "Engendering Liberal Jews: Jewish Women in Victorian England", in: Judith R., Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit, MI, 1998, pp. 208-226.
- , *The Origin of the Modern Jewish Woman Writer: Romance and Reform in Victorian England*, Detroit, MI 1996.
- Gilligan, Carol, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge, MA, 1982.
- Menekin, Rachel, "The Cracow Bais Yaakov Teachers' Seminary and Sarah Schenirer: A View from a Seminarian's Diary", *Jewish Quarterly Review*, 112, 3 (2022), pp. 546-588.
- Roskies, David G., *The Jewish Search for a Usable Past*, Bloomington, IN, 1999.
- Weisman, Karen A., "The Early Efforts of Celia and Marion Moss", in: *Singing in a Foreign Land: Anglo-Jewish Poetry 1812-1847*, Philadelphia, PA 2018.